

1. Το να έχεις πολλούς κυρίους είναι μεγάλο κακό, Ένας ας είναι ο κύριος, ένας ας είναι ο βασιλεύς.¹ Έτσι διηγείται ο Όμηρος ότι μιλούσε ο Οδυσσέας στη σύναξη του στρατού. Εάν είχε πεί απλώς και μόνο «το να έχεις πολλούς κυρίους είναι μεγάλο κακό», τότε ο λόγος θα ήταν εύστοχα διατυπωμένος και χωρίς καμιά υπερβολή. Όμως, ενώ για να αιτιολογήσει τη γνώμη του θα έπρεπε να πει ότι η κυριαρχία των πολλών δεν θα μπορούσε να είναι καλή, επειδή η δύναμη του ενός, από τη στιγμή που παίρνει τον τίτλο του κυρίου, είναι σκληρή και παράλογη, αντίθετα προσέθεσε «ένας ας είναι ο κύριος, «ένας ας είναι ο βασιλεύς».

Πιστεύω λοιπόν ότι θα έπρεπε να συγχωρήσουμε τον Οδυσσέα που, εκείνη την ώρα, χρειάστηκε να μιλήσει έτσι για να καταστείλει την εξέγερση του στρατού, προσαρμόζοντας τα λόγια του στις περιστάσεις και όχι στην αλήθεια. Ωστόσο η φρόνηση λέει πως είναι ολέθριο να είσαι υποτακτικός ενός κυρίου, αφού δεν είναι ποτέ δυνατόν να διασφαλιστεί η καλοσύνη του, μιας και είναι πάντοτε στο χέρι του να γίνει κακός, αν το θελήσει. Το να έχεις λοιπόν πολλούς κυρίους, σημαίνει ότι όσο πιο πολλούς έχεις, τόσο πιο δυστυχισμένος είσαι. Για την ώρα, δεν θα ήθελα να εξετάσω αυτό το πολυσυζητημένο θέμα, αν δηλαδή οι άλλες μορφές διακυβέρνησης είναι καλύτερες από τη μοναρχία. Πριν την αμφισβητήσω, θα ήθελα ωστόσο να γνωρίσω, ποια θέση οφείλει να έχει η μοναρχία ανάμεσα στις μορφές διακυβέρνησης, αν δικαιούται να έχει κάποια θέση, γιατί είναι δύσκολο να πιστέψω

πως υπάρχει κάτι που να θεωρείται δημόσιο σ' αυτή τη μορφή διακυβέρνησης, όπου όλα ανήκουν σε έναν. Όμως, αυτό το ερώτημα δεν είναι του παρόντος και σίγουρα θα απαιτούσε διαφορετική πραγματεία, η οποία θα κατηύθυνε, από μόνη της, όλες τις πολιτικές διαμάχες.²

2. Το μόνο, λοιπόν, που θέλω να καταλάβω είναι πώς τόσοι άνθρωποι, τόσες κωμοπόλεις, τόσα χωριά, πόλεις, λαοί και έθνη είναι δυνατόν να υπομένουν μερικές φορές ένα μοναδικό τύρανο, που δεν έχει άλλη ισχύ παρά μόνο αυτή που του δίνουν, που δεν έχει την εξουσία να τους βλάψει, εκτός αν έχουν τη βούληση να τον υπομένουν, που δεν θα μπορούσε να τους κάνει κανένα κακό, παρά μόνο όταν οι ίδιοι προτιμούν να τον υπομένουν αντί να του αντιλέγουν. Είναι³ μεγάλο πράγμα, βεβαίως, κι όμως τόσο συνηθισμένο (που μάλλον πρέπει να προκαλεί οδύνη παρά έκπληξη) το θέαμα μυριάδων ανθρώπων να υπηρετούν εξαθλιωμένοι με τον τράχηλο στο ζυγό, όχι εξαναγκασμένοι από μια μεγαλύτερη δύναμη, αλλά, κατά πως φαίνεται, γοητευμένοι και μαγεμένοι μόνο από το όνομα του Ενός, του οποίου ούτε τη δύναμη οφείλουν να φοβούνται, γιατί είναι ένας, ούτε και πρέπει να αγαπούν τα προτερήματά του, γιατί είναι γι' αυτούς απάνθρωπος και άγριος. Η ανθρώπινη αδυναμία μας είναι τέτοια, που οφείλουμε να υπακούουμε στη δύναμη. Είναι ασφαλώς αναγκαίο να ζήσουμε, δεν μπορούμε όμως να είμαστε πάντα οι πιο δυνατοί.⁴ Εάν ένας λαός εξαναγκάζεται, επειδή ηττήθηκε στον πόλεμο, να υποδουλωθεί στον έναν (όπως συνέβη με τους Τριάκοντα Τυράννους στην πόλη των Αθηνών) δεν πρέπει να παραξενεύεται που έχει υποδουλωθεί, αλλά να παραπονιέται για την ατυχία του. Ή, μάλλον, δεν πρέπει ούτε να εκπλήσσεται ούτε να παραπονιέται, αλλά να υπομένει το κακό με καρτερία, και να ελπίζει στο μέλλον μια καλύτερη τύχη.

3. Η φύση μας είναι τέτοια, που οι κοινές υποχρεώσεις της φιλίας καλύπτουν ένα μεγάλο μέρος του βίου μας. Είναι εύλογο να αγαπάμε την αρετή, να εκτιμούμε τις αγαθοεργίες, να αναγνωρίζουμε το καλό απ' όπου κι αν προέρχεται, και, συχνά, να στερούμαστε το βίος μας για να μεγαλώσουμε τη δόξα και την υπεροχή εκείνου που αγαπάμε και που το αξίζει. Εάν λοιπόν οι κάτοικοι μιας χώρας έδρισκαν κάποιο σπουδαίο πρόσωπο που έδειξε εμπράκτως μεγάλη έγνοια για την ασφάλειά τους, μεγάλο θάρρος για την υπεράσπισή τους, υπέρμετρη φροντίδα για τη διακυβέρνησή τους, εάν λοιπόν μετά εφησυχάζουν, με αποτέλεσμα να τον υπακούουν και να τον εμπιστεύονται σε τέτοιο βαθμό, ώστε να του δώσουν κάποια προνόμια, δεν ξέρω αν θα ήταν φρόνιμο να τον πάρουν από εκεί όπου πρόσφερε τις καλές του υπηρεσίες, για να τον δάλουν κάπου, όπου θα έδλαπτε με τις πράξεις του. Όμως, κατά τα φαινόμενα, ένα τέτοιο πρόσωπο δεν μπορεί παρά να έχει καλοσύνη, γι' αυτό και δεν θα είχαν κανένα κακό να φοδηθούν από εκείνον που μόνο καλό τους έχει προσφέρει.

4. Αλλά, Θεέ μου, τι μπορεί να είναι αυτό; πως θα λέγαμε ότι ονομάζεται; ποια δυστυχία είναι αυτή; ποια διαφθορά ή καλύτερα ποια αξιοθρήνητη διαφθορά; να βλέπουμε πλήθη ανθρώπων όχι να υπακούουν αλλά να υποδουλώνονται. Να μην κυδερνώνται, αλλά να καταδυναστεύονται. Να μην έχουν ούτε αγαθά, ούτε γονείς, γυναίκες ή παιδιά. Να μην ορίζουν ούτε καν την ίδια τους τη ζωή, να υποφέρουν λεηλασίες, ασέλγειες, ωμότητες, όχι από μια στρατιά ή ορδή βαρβάρων (απέναντι στην οποία θα όφειλαν να υπερασπιστούν το αίμα και τη ζωή τους), αλλά από έναν και μόνο άνθρωπο. Όχι από έναν Ηρακλή ή έναν Σαμφών, αλλά από ένα ανθρωποειδές, συχνά το πιο άνανδρο και θηλυπρεπές που υπάρχει σ' ολόκληρο το

λαό· από τον πιο ασυνήθιστο στον ορυμαγδό της μάχης και, πολύ περισσότερο, στον κουρνιαχτό των κονταρομαχιών. Από κάποιον που δεν είναι ικανός να διατάζει ανθρώπους, έστω και διά της βίας, αλλά έναν μηδαμινό, που δεν είναι σε θέση να ικανοποιήσει ακόμα και το ευτελέστερο θηλυκό⁵. Αυτό λοιπόν θα το αποκαλούσαμε δειλία; θα λέγαμε πως όσοι υποδουλώνονται είναι άτολμοι και αδύναμοι; Το γεγονός ότι δύο, τρεις ή τέσσερις δεν υπερασπίζουν τον εαυτό τους από τον έναν, μας παραξενεύει, αλλά είναι δυνατόν να συμβεί. Και τότε σωστά θα το χαρακτηρίζαμε ως λιποψυχία. Όταν, όμως, εκατό ή χίλιοι υπομένουν μόνο έναν, τότε άραγε θα μπορούσαμε να πούμε ότι δεν επιθυμούν διόλου να απαλλαγούν από εκείνον, επειδή φοβούνται να του εναντιωθούν; Στην περίπτωση αυτή δεν θα τους καταλογίζαμε ανανδρεία αλλά σφάλμα περιφρονητέο και επονείδιστο. Όταν πάλι βλέπουμε όχι εκατό, όχι χίλιους ανθρώπους, αλλά εκατό χώρες, χίλιες πόλεις, ένα εκατομμύριο ανθρώπους να μην εναντιώνονται στον έναν ο οποίος ακόμα και τον πιο κοντινό του άνθρωπο τον υποδιδάξει σε δούλο και σκλάβο, τότε πως θα μπορούσαμε να το αποκαλέσουμε αυτό; Μήπως δειλία; Σίγουρα όλες οι διαστροφές έχουν κάποιο όριο, το οποίο οι άνθρωποι δεν μπορούν να υπερβούν. Δύο, πιθανώς και δέκα, μπορεί να φοβούνται τον ένα. Αν όμως χίλιοι, ένα εκατομμύριο, χίλιες πόλεις δεν υπερασπίζουν τον εαυτό τους απέναντι στον ένα, τότε αυτό δεν είναι δειλία, η δειλία δεν μπορεί να φτάσει σε τέτοιο σημείο. Παρόμοια, δεν μπορεί να θεωρηθεί ανδρεία το να αναρριχηθεί κάποιος μοναχός του στα τείχη ενός κάστρου, να επιτεθεί σ' ένα στρατό, και να εισβάλλει σ' ένα βασίλειο για να το κατακτήσει. Ποια είναι λοιπόν αυτή η τερατώδης διαστροφή, που δεν της αξίζει καν ο τίτλος της δουλείας, που κανένα όνομα, όσο ταπεινωτικό κι αν είναι, δεν της αρμόζει, που η φύση την αποστέργει ως δημιούρ-

γημά της και η γλώσσα αρνείται να την κατονομάσει;

5. Ας τοποθετήσουμε από τη μια πενήντα χιλιάδες οπλισμένους άνδρες κι από την άλλη άλλους τόσους. Ας παραταχθούν σε θέση μάχης. Ας συμπλακούν, οι μεν ελεύθεροι πολεμώντας για την ανεξαρτησία τους, οι άλλοι για να τους την αφαιρέσουν, τότε προς ποιους πιθανώς θα κλίνει η νίκη; Ποιους θα βλέπαμε να ρίχνονται στη μάχη με μεγαλύτερο ενθουσιασμό; Εκείνους που αγωνίζονται, ελπίζοντας για ανταμοιβή τη διατήρηση της ελευθερίας τους; ή τους άλλους, που, για τα χτυπήματα που δίνουν και δέχονται, μοναδικό κίνητρο έχουν την υποδούλωση του άλλου; Οι πρώτοι έχουν διαρκώς προ οφθαλμών την ευτυχία του παρελθόντος δίου και την προσδοκία να γευτούν παρόμοια χαρά και στο μέλλον. Δεν σκέφτονται τόσο το άχθος και τις κακονχίες της μάχης, αλλά όσα θα υποφέρουν για πάντα οι ίδιοι, τα παιδιά τους και οι μέλλουσες γενιές, αν ηττηθούν. Οι άλλοι δεν έχουν τίποτε για να τους ενθαρρύνει, παρά ένα ψήγμα συμφέροντος που εξανεμίζεται αμέσως μπροστά στον κίνδυνο, ενώ η ζέση που μεταδίδει είναι τόσο αδύναμη, ώστε σδήνει με την παραμικρή σταγόνα αίματος που κυλάει από τις πληγές τους. Οι τόσο ξακουστές μάχες του Μιλτιάδη, του Λεωνίδα και του Θεμιστοκλή, που δόθηκαν εδώ και δύο χιλιάδες χρόνια, και που μένουν ακόμα και σήμερα, είναι τόσο ζωντανές στη μνήμη των διδίων και των ανθρώπων σαν να 'γιναν μόλις χθές, είναι μάχες που δόθηκαν στην Ελλάδα, για το καλό των Ελλήνων και για να διδαχτεί όλος ο κόσμος. Τι είναι λοιπόν εκείνο που έδωσε σ' ένα τόσο μικρό αριθμό ανθρώπων, όπως οι Έλληνες, όχι την ισχύ αλλά την καρδιά να αντέξουν τη δύναμη ενός τόσο μεγάλου στόλου που σκέπασε τη θάλασσα; Να καταστρέφουν τέτοιο αμέτρητο πλήθος εχθρών, ώστε ακόμα και όλοι οι έλληνες πολεμιστές δεν θα 'φταναν για να προμηθεύσουν, αν δέδαια χρειαζόταν, ούτε τους αξιωματικούς

του; Μήπως αυτό που σημάδεψε εκείνες τις δοξασμένες μέρες δεν ήταν τόσο η μάχη των Ελλήνων εναντίον των Περσών, όσο η νίκη της ελευθερίας επί της δεσποτείας, η νίκη της ανεξαρτησίας επί της αρπαγής;

6. Είναι παράξενο όταν ακούς να μιλούν για το πώς η ελευθερία πλημμυρίζει με ανδρεία την καρδιά των υπερασπιστών της. Παρ' όλα αυτά, εκείνο που συμβαίνει, κάθε μέρα, σ' όλες τις χώρες, σε όλους τους ανθρώπους, είναι ότι ένας άνθρωπος κακοποιεί εκατό χιλιάδες και τους στερεί την ελευθερία τους. Ποιος θα το πίστευε αν άκουγε μόνο να το λένε και δεν το έβλεπε; Κι αν αυτό γινότανε σε χώρες μακρινές και παράξενες και το διηγούνταν, ποιος δεν θα θεωρούσε αυτά τα λόγια ως ψεύδη, μυθεύματα και φαντασιοκοπίες; Επιπλέον αυτό τον τύραννο, δεν είναι ανάγκη ούτε να τον πολεμήσουν, ούτε να τον αποδυναμώσουν, θα καταστραφεί μόνος του, χωρίς άλλο, αν η χώρα πάψει να συγκατανεύει στη δουλεία της. Δεν χρειάζεται ούτε να του αφαιρέσουν τίποτα ούτε να του δώσουν. Δεν απαιτείται η χώρα να μπει στα βάσανα, για να βοηθήσει τον εαυτό της, αρκεί να μην πράξει τίποτε ενάντια στον εαυτό της. Είναι οι ίδιοι οι λαοί που εγκαταλείπουν τον εαυτό τους ή, καλύτερα, που τον αφήνουν να κατατρώγεται, γιατί, αν έπαιναν να είναι υπόδουλοι, θα μπορούσαν να απαλλαγούν. Ο λαός είναι αυτός που αποδέχεται τη δουλεία, που σκύβει το κεφάλι, που, έχοντας την επιλογή να είναι δούλος ή ελεύθερος, αφήνει την ελευθερία, μπαίνει στο ζυγό και αποδέχεται ή, καλύτερα, επιδιώκει τη δυστυχία του. Αν η ανάκτηση της ελευθερίας είχε κάποιο κόστος, δεν θα επέμενα καθόλου. Τι πιο ακριβό οφείλει να έχει ο άνθρωπος από το να ξανααδρεθεί στο φυσικό του δίκαιο, και, από ζώο, τρόπος του λέγειν, να ξαναγίνει άνθρωπος! Για την ώρα δεν απαιτώ τόση τόλμη από αυτόν. Δεν θα ήθελα όμως να προτιμά τη σιγουριά, η οποία τον αφήνει να ζει μέσα στην αθλιότη-

τα, από μια αμφίβολη προσδοκία να ζήσει όπως επιθυμεί. Τι; αν για να υπάρξει ελευθερία αρκεί η επιθυμία της, αν δεν απαιτείται παρά μόνο δουίληση, υπάρχει λαός στον κόσμο που να τη θεωρεί ακόμα υπερβολικά ακριδή, αφού μπορεί να την κερδίσει με μια απλή ευχή; Υπάρχει λαός στον κόσμο που περιφρονεί τη θέλησή του να ανακτήσει ένα αγαθό, που όφειλε να το κερδίσει με το αίμα της ψυχής του, ένα αγαθό χωρίς το οποίο όλοι οι έντιμοι άνθρωποι οφείλουν να θεωρούν τη ζωή τους άχαρη και το θάνατο σωτηρία; Όπως η φωτιά από μια μικρή σπίθα μεγαλώνει και δυναμώνει όσο βρίσκει ξύλα για να κάψει, κι όταν τα ξύλα τελειώσουν αυτοαναλώνεται, γίνεται αδύναμη ή σβήνει στο νερό, έτσι και οι τύραννοι: όσο περισσότερο λεηλατούν, τόσο περισσότερο απαιτούν. Όσο περισσότερο ερημώνουν και καταστρέφουν τόσο πιο πολλά τους προσφέρουν. Όσο πιο πολύ υπηρετούνται τόσο περισσότερο οχυρώνονται, ενισχύονται και γίνονται άτρωτοι, μέχρι να εξαφανίσουν και να καταστρέψουν τα πάντα. Αν όμως ο λαός δεν τους εκχωρεί το παραμικρό, αν δεν τους υπακούει καθόλου, χωρίς να τους πολεμά, χωρίς να τους χτυπά, τότε, οι τύραννοι καταντούν γυμνοί, αποκαμωμένοι και δεν είναι πια τίποτα. Έτσι ακριδώς συμβαίνει και με τη ρίζα του δένδρου, όταν δεν βρίσκει πια χυμούς ή τροφή: το κλαδί ξεραίνεται και απονεκρώνεται.

7. Οι τολμηροί, για να αποκτήσουν το καλό που επιζητούν, δεν φοβούνται διόλου τον κίνδυνο και οι φρόνιμοι δεν αρνούνται διόλου το μόχθο. Μα οι δειλοί και οι μαλθακοί δεν ξέρουν ούτε να υποφέρουν το κακό ούτε να ανακτούν το καλό. Το μόνο που κάνουν είναι να το εύχονται, αλλά αποστέρουν την αρετή που χρειάζεται για να το αποκτήσουν εξαιτίας της δειλίας τους. Τη θέληση να το αποκτήσουν τη συντηρεί μόνο η ίδια η φύση. Αυτή η επιθυμία, αυτή η θέληση είναι κοινή τόσο στους συνετούς όσο και στους απερίσκεπτους, τόσο στους θαρραλέους ό-

σο και στους δειλούς. Όλοι θα επιθυμούσαν να έχουν όσα πράγματα θα τους έκαναν ευτυχισμένους και χαρούμενους. Υπάρχει όμως κάτι που δεν ξέρω, γιατί λείπει από τη φύση των ανθρώπων και δεν το επιζητούν. Είναι η ελευθερία, αγαθό τόσο μεγάλο και καλό ώστε, όταν χαθεί, όλα τα κακά ακολουθούν, το ένα μετά το άλλο. Ακόμα και τα καλά που δεν θα χαθούν μαζί της, χάνουν ολότελα την χάρη και την ηδύτητά τους, καθώς έχουν φθαρεί από τη δουλεία. Οι άνθρωποι δεν επιθυμούν διόλου τη μονάκριβη ελευθερία. Και τούτο διότι, αν την επιθυμούσαν, θα την είχαν. Φαίνεται ότι αρνούνται να δεχθούν αυτή τη δωρεά μόνο και μόνο επειδή είναι πολύ ευτελής.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

1. Στην Θεολογικο-πολιτική Πραγματεία μας, εξετάσαμε τό φυσικό καί τό πολιτικό δίκαιο καί στήν Ἱθική μας ἐξηγήσαμε τί εἶναι τό ἀμάρτημα, τό προτέρημα, ἡ δικαιοσύνη, ἡ ἀδικία καί, τέλος, τί εἶναι ἡ ἀνθρώπινη ἐλευθερία. Ὅμως, γιά νά μήν ὑποχρεώω τούς ἀναγνώστες νά ἀναζητοῦν σέ ἄλλα κείμενα βασικές ἔννοιες τῆς παρούσης πραγματείας, προτίθεμαι νά τίς ἐπεξηγήσω ἐκ νέου καί νά τίς ἐκθέσω ἀποδεικνύοντάς τες.

2. Κάθε φυσικό πράγμα μπορεῖ νά ἐννοηθεῖ πλήρως, εἴτε ὑπάρχει εἴτε δέν ὑπάρχει. Συνεπῶς, ὅπως ἀκριβῶς ἡ ἀρχή τῆς ὑπαρξῆς τῶν φυσικῶν πραγμάτων, ἔτσι καί ἡ διατήρηση τῆς ὑπαρξῆς τους δέν μπορεῖ νά συναχθεῖ ἀπό τόν ὀρισμό τους· διότι ἡ ἰδεατή οὐσία τους παραμένει ἡ ἴδια, ἀφότου ἄρχισαν νά ὑπάρχουν, ὅπως καί ὅταν δέν ὑπῆρχαν ἀκόμη. Ἄρα, ἐφόσον ἡ ἀρχή τῆς ὑπαρξῆς τους δέν μπορεῖ νά προκύψει ἀπό τήν οὐσία τους, τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τήν διατήρηση τῆς ὑπαρξῆς τους: τήν ἴδια δύναμη πού χρειάζονται γιά νά ἀρχίσουν νά ὑπάρχουν, τήν χρειάζονται καί γιά νά ἐξακολουθήσουν νά ὑπάρχουν. Ἀπό ἐδῶ προκύπτει ὅτι ἡ δύναμη τῶν φυσικῶν πραγμάτων, χάρις στήν ὁποία ὑπάρχουν καί, κατά συνέπεια, ἐνεργοῦν, δέν μπορεῖ νά εἶναι ἄλλη ἀπό τήν ἴδια τήν αἰώνια δύναμη τοῦ Θεοῦ. Πράγματι, ἐάν ἐπρόκειτο γιά κάποια ἄλλη δύναμη, δημιουργημένη, αὐτή δέν θά μπορούσε νά αὐτοδιατηρηθεῖ οὔτε, κατά συνέπεια, νά διατηρήσει τά φυσι-

κά πράγματα· ἀντίθετα, γιά νά διατηρήσει τήν ὑπαρξή της, θά χρειάζοταν καί αὐτή τήν ἴδια δύναμη πού χρειάστηκε γιά νά δημιουργηθεῖ.

3. Ἐφόσον λοιπόν ἡ δύναμη τῶν φυσικῶν πραγμάτων, χάρις στήν ὁποία ὑπάρχουν καί ἐνεργοῦν, εἶναι ἡ ἴδια ἡ δύναμη τοῦ Θεοῦ, κατανοοῦμε εὐκόλα τί εἶναι τό δίκαιο τῆς φύσης. Πράγματι, ἀφοῦ τό δίκαιο τοῦ Θεοῦ ἀπλώνεται σέ

ὅλα τά πράγματα καί τό δίκαιο τοῦ Θεοῦ δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπό τήν ἴδια τήν δύναμη τοῦ Θεοῦ, στό μέτρο πού αὐτή θεωρεῖται ἀπολύτως ἐλεύθερη, προκύπτει ὅτι κάθε φυσικό πράγμα ἔχει ἐκ φύσεως τόσο δίκαιο ὅση ἔχει καί δύναμη νά ὑπάρχει καί νά ἐνεργεῖ διότι ἡ δύναμη κάθε φυσικοῦ πράγματος, χάρις στήν ὁποία αὐτό ὑπάρχει καί ἐνεργεῖ, δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπό τήν ἴδια τήν δύναμη τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία εἶναι ἀπολύτως ἐλεύθερη. [277]

4. Συνεπῶς, μέ τόν ὅρο δίκαιο τῆς φύσης, ἐννοῶ τούς ἴδιους τούς νόμους ἢ κανόνες τῆς φύσης, σύμφωνα μέ τούς ὁποίους παράγονται ὅλα τά πράγματα, δηλαδή τήν ἴδια τήν δύναμη τῆς φύσης. Γι' αὐτό καί τό φυσικό δίκαιο ὀλοκληρησ τῆς φύσης καί, κατά συνέπεια, τοῦ κάθε ἀτόμου ἐκτείνεται ὡς ἐκεῖ πού ἐκτείνεται ἡ δύναμή του. Κατά συνέπεια, ὅτιδήποτε κάνει ἓνας ἄνθρωπος χάρις στούς νόμους τῆς φύσης του, τό κάνει δυνάμει τοῦ ὑπέρατου δικαίου τῆς φύσης· καί ἔχει μέσα στήν φύση τόσο δίκαιο ὅση ἔχει καί δύναμη.

5. Ἄν λοιπόν ἡ ἀνθρώπινη φύση ἦταν φτιαγμένη ἔτσι ὥστε οἱ ἄνθρωποι νά ζοῦν σύμφωνα μέ τίς ἐπιταγές τοῦ λόγου καί μόνον, χωρίς νά τείνουν πρὸς τίποτε ἄλλο, τότε τό δίκαιο τῆς φύσης, θεωρούμενο ὡς ἴδιον τοῦ ἀνθρώπινου εἶδους, θά καθοριζόταν ἀποκλειστικά ἀπό τήν δύναμη τοῦ λόγου. Ἀλλά οἱ ἄνθρωποι καθοδηγοῦνται περισσότερο ἀπό

τήν τυφλή επιθυμία παρά από τόν λόγο· γι' αὐτό καί ἡ φυσική δύναμη ἢ τό δίκαιο τῶν ἀνθρώπων πρέπει νά ὀριστεῖ ὄχι ἀπό τόν λόγο, ἀλλά ἀπό τίς ὀρέξεις πού καθορίζουν τήν δράση τους καί μέσω τῶν ὁποίων προσπαθοῦν νά αὐτοδιατηρηθοῦν. Ἀσφαλῶς, πρέπει νά παραδεχτῶ ὅτι οἱ ἐπιθυμίες πού δέν ἐκπορεύονται ἀπό τόν λόγο ἀποτελοῦν μᾶλλον πάθη παρά ἐνέργειες τῶν ἀνθρώπων. Ἐφόσον ὁμως μιλοῦμε ἐδῶ γιά τήν καθολική δύναμη (δηλαδή τό δίκαιο) τῆς φύσης, δέν μπορούμε νά κάνουμε καμιά διάκριση μεταξύ τῶν ἐπιθυμιῶν πού ἐκπορεύονται ἀπό τόν λόγο καί αὐτῶν πού γεννιοῦνται μέσα μας ἀπό ἄλλες αἰτίες· διότι τόσο οἱ πρῶτες ὅσο καί οἱ δεύτερες εἶναι ἀποτελέσματα τῆς φύσης καί ἐνεργοποιοῦν τήν φυσική δύναμη μέ τήν ὁποία ὁ ἄνθρωπος προσπαθεῖ νά διατηρηθεῖ στό εἶναι του. Γιατί ὁ ἄνθρωπος, εἴτε εἶναι σοφός εἴτε ἀδαής, ἀποτελεῖ μέρος τῆς φύσης· καί οτιδήποτε καθορίζει τίς ἐνέργειες τῶν ἀνθρώπων πρέπει νά ἀναφέρεται στήν δύναμη τῆς φύσης, εἰδικότερα στό μέτρο πού ἡ δύναμη αὐτή μπορεί νά ὀριστεῖ ἀπό τήν φύση ἐκείνου ἢ τοῦ ἄλλου ἀνθρώπου. Διότι ὁ ἄνθρωπος, εἴτε καθοδηγεῖται ἀπό τόν λόγο εἴτε ἀπό τήν ἐπιθυμία καί μόνον, ἐνεργεῖ πάντοτε σύμφωνα μέ τούς νόμους καί τούς κανόνες τῆς φύσης, δηλαδή (βλ. παράγραφο 4 αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου) σύμφωνα μέ τό δίκαιο τῆς φύσης.

6. Ὡστόσο, οἱ περισσότεροι πιστεύουν πώς οἱ ἀδαεῖς μᾶλλον διαταράσσουν παρά ἀκολουθοῦν τήν τάξη τῆς φύσης καί ἀντιλαμβάνονται τούς ἀνθρώπους μέσα στήν φύση ὡς κράτος ἐν κράτει. Πράγματι, θέτουν ὡς ἀρχή ὅτι ἡ ἀνθρώπινη ψυχή δέν ἀποτελεῖ παράγωγο τῶν φυσικῶν αἰτιῶν ἀλλά ἄμεσο δημιούργημα τοῦ Θεοῦ, ἀνεξάρτητο ἀπό τά ὑπόλοιπα πράγματα, σέ βαθμό τέτοιο ὥστε νά ἔχει τήν ἀπόλυτη ἐξου-

σία νά αὐτοκαθορίζεται καί νά χρησιμοποιεῖ ὀρθῶς τόν λόγο. [278] Ἀλλά ἡ ἐμπειρία διδάσκει ἐπαρκῶς —καί μέ τό παραπάνω— πώς ἡ ὑγεία τῆς ψυχῆς δέν εἶναι στήν ἐξουσία μας περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ἡ ὑγεία τοῦ σώματος. Ἐξάλλου, ἀφοῦ κάθε πράγμα προσπαθεῖ, ὅσο ἐξαρτᾶται ἀπό τό ἴδιο, νά διατηρήσει τό εἶναι του, δέν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία ὅτι, ἂν ἦταν ἐξίσου στήν ἐξουσία μας νά ζοῦμε σύμφωνα μέ τίς ἐπιταγές τοῦ λόγου καί νά καθοδηγοῦμαστε ἀπό τήν τυφλή ἐπιθυμία, ὅλοι θά καθοδηγοῦνταν ἀπό τόν λόγο καί θά ἀκολουθοῦσαν βίο φιλόσοφο, πράγμα πού κάθε ἄλλο παρά συμβαίνει· διότι καθενας παρασύρεται ἀπό τό πάθος του. Οὔτε αἴρουν τούτη τήν δυσκολία οἱ θεολόγοι μέ τό νά ἀποδίδουν τήν αἰτία αὐτῆς τῆς ἀδυναμίας σέ κάποια διαστροφή τῆς ἀνθρώπινης φύσης ἢ σέ κάποιο ἁμάρτημα πού θά προερχόταν ἀπό τήν πτώση τῶν προπατόρων μας. Γιατί, ἂν ἦταν στήν ἐξουσία τοῦ πρώτου ἀνθρώπου εἴτε νά ἀντισταθεῖ εἴτε νά ὑποκύψει, ἂν διέθετε προικισμένη καί τέλεια φύση, τότε πῶς, παρ' ὅλη τήν γνώση καί τήν σωφροσύνη του, ὑπέκυψε; Μά, λένε, τόν ἐξαπάτησε ὁ διάβολος. Καί ποίος στ' ἀλήθεια ἐξαπάτησε τόν διάβολο; Ποίος, λέγω, κατέστησε ἄμυαλο σέ τέτοιο βαθμό τό κορυφαῖο ἀπό τά εὐφύστερα δημιουργήματα, ὥστε νά θελήσει νά ξεπεράσει τόν Θεό; Ἡ μήπως, ἂν εἶχε τά λογικά του, δέν θά προσπαθοῦσε, ὅσο θά ἐξαρτιόταν ἀπό τό ἴδιο, νά αὐτοσυντηρηθεῖ καί νά διατηρηθεῖ στό εἶναι του; Ἐπειτα, πῶς συνέβη ὥστε ὁ ἴδιος ὁ πρῶτος ἄνθρωπος, ὄντας σῶφρων καί κύριος τῆς βούλησός του, ἀφέθηκε νά παραπλανηθεῖ καί νά ξεγελαστεῖ; Πράγματι, ἂν εἶχε τήν ἐξουσία νά χρησιμοποιεῖ ὀρθῶς τόν λόγο, δέν θά μπορούσαν νά τόν ἐξαπατήσουν· διότι, ὅσο ἐξαρτιόταν ἀπό τόν ἴδιο, θά προσπαθοῦσε κατά τρόπο ἀναγκαῖο νά διατηρήσει τό εἶναι του καί τήν ὑγεία τῆς ψυχῆς

του. Ἀλλά ὑποτίθεται πώς εἶχε ὄντως αὐτὴ τὴν ἐξουσία· ἄρα, κατ' ἀνάγκη, θά ἔπρεπε νὰ διατηρήσει τὴν ὑγεία τῆς ψυχῆς του καὶ νὰ μὴν ἐξαπατηθεῖ. Ὡστόσο, σύμφωνα μὲ τὴν ἴδια τὴν ἱστορία τοῦ πρώτου ἀνθρώπου, αὐτό τὸ συμπέρασμα εἶναι ἐμφανῶς ἐσφαλμένο· πρέπει λοιπὸν νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὁ πρῶτος ἄνθρωπος δὲν εἶχε τὴν ἐξουσία νὰ χρησιμοποιεῖ ὀρθῶς τὸν λόγο, ἀλλὰ ὑπόκειτο, ὅπως κι ἐμεῖς, στὰ πάθη.

7. Κανείς δὲν μπορεῖ νὰ ἀρνηθεῖ τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ὅπως καὶ τὰ ὑπόλοιπα ὄντα, προσπαθεῖ, ὅσο ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν ἴδιο, νὰ διατηρήσει τὸ εἶναι του. Ἐάν μποροῦσε νὰ γίνεαι ἀντιληπτὴ ἐδῶ κάποια διαφορά, αὐτὴ θά ἔπρεπε νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει δῆθεν ἐλεύθερη βούληση. Ἀλλά, ὅσο περισσότερο νοοῦμε τὸν ἄνθρωπο ὡς ἐλεύθερο, τόσο περισσότερο εἴμαστε ἀναγκασμένοι νὰ σκεφτοῦμε ὅτι πρέπει κατ' ἀνάγκη νὰ αὐτοσυντηρεῖται καὶ νὰ εἶναι κύριος τοῦ ἑαυτοῦ του· πράγμα πού εὐκόλα θά μοῦ ἀναγνωρίσει [279] ὁποιοσδήποτε δὲν συγχέει τὴν ἐλευθερία μὲ τὸ τυχαῖο. Πράγματι, ἡ ἐλευθερία ἀποτελεῖ ἀρετὴ ἢ τελειότητα: συνεπῶς, ὅτιδήποτε δηλώνει τὴν ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου δὲν μπορεῖ νὰ συσχετίζεται μὲ τὴν ἐλευθερία του. Ἐάν λοιπὸν ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ὀνομαστῆ ἐλεύθερος, δὲν εἶναι ἐπειδὴ μπορεῖ νὰ μὴν ὑπάρχει ἢ ἐπειδὴ μπορεῖ νὰ μὴν κάνει χρῆση τοῦ λόγου, ἀλλὰ μόνο στὸν βαθμὸ πού ἔχει τὴν ἐξουσία νὰ ὑπάρχει καὶ νὰ ἐνεργεῖ σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους τῆς ἀνθρώπινης φύσης. Ἄρα, ὅσο περισσότερο θεωροῦμε ἕναν ἄνθρωπο ἐλεύθερο, τόσο λιγότερο μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς αὐτός μπορεῖ νὰ μὴν κάνει χρῆση τοῦ λόγου ἢ νὰ ἐπιλέγει τὰ κακὰ ἀντὶ γιὰ τὰ καλὰ· γι' αὐτό καὶ ὁ Θεός, ὁ ὁποῖος ὑπάρχει, νοεῖ καὶ ἐνεργεῖ μὲ ἀπόλυτη ἐλευθερία, ὑπάρχει, νοεῖ καὶ ἐνεργεῖ ἐπίσης μὲ ἀπόλυτη ἀναγκαιότητα: αὐτὴν τῶν νόμων τῆς φύσης

του. Γιατί δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι ὁ Θεός ἐνεργεῖ μὲ τὴν ἴδια ἐλευθερία μὲ τὴν ὁποία καὶ ὑπάρχει· ὅπως λοιπὸν ὑπάρχει ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς φύσης του, ἔτσι καὶ δρᾷ ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς φύσης του, δηλαδή δρᾷ ἀπολύτως ἐλεύθερα.

8. Συμπεραίνουμε, λοιπὸν, ὅτι δὲν εἶναι στὴν ἐξουσία ὁποιοσδήποτε ἀνθρώπου νὰ κάνει πάντοτε χρῆση τοῦ λόγου καὶ νὰ βρίσκεται στὸν ὑψιστο βαθμὸ τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας. Ὡστόσο, καθένας προσπαθεῖ πάντοτε, ὅσο ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν ἴδιο, νὰ διατηρήσει τὸ εἶναι του· καὶ (ἐφόσον καθένας ἔχει τόσο δίκαιο, ὅση ἔχει καὶ δύναμη) ὅτιδήποτε προσπαθεῖ ἢ πράττει κάποιος, εἴτε σοφός εἴτε ἀδαής, τὸ προσπαθεῖ καὶ τὸ πράττει σύμφωνα μὲ τὸ ὑπέρτατο δίκαιο τῆς φύσης. Ἀπὸ ἐδῶ προκύπτει πὼς τὸ δίκαιο καὶ ὁ κανὼνας τῆς φύσης, ὑπὸ τὴν ἐξουσία τῶν ὁποίων γεννιοῦνται ὅλοι οἱ ἄνθρωποι καὶ περνοῦν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, τὴν ζωὴ τους, δὲν ἀπαγορεύουν τίποτε, ἐκτός ἀπ' ὅ,τι κανένας δὲν ἐπιθυμεῖ καὶ δὲν μπορεῖ νὰ κάνει· δὲν ἐμποδίζουν τίς ἀντιπαλότητες οὔτε τὰ μίσση οὔτε τὴν ὀργή οὔτε τίς ἀπάτες οὔτε ἀπολύτως τίποτε ἀπὸ ὅσα συμβουλευοῦν οἱ ὀρέξεις. Αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐκπλήσσει· ἡ φύση δὲν ὑπάγεται στοὺς νόμους τοῦ ἀνθρώπινου λόγου, οἱ ὁποῖοι δὲν ἀποσκοποῦν παρά στὸ ἀληθινὸ ὄφελος καὶ στὴν συντήρηση τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ ὑπάγεται σὲ μιὰ ἀπειρία ἄλλων νόμων, πού ἀφοροῦν τὴν αἰώνια τάξη ὀλόκληρης τῆς φύσης, τῆς ὁποίας μικρὸ μόνο μέρος εἶναι ὁ ἄνθρωπος. Ὅλα τὰ ὄντα εἶναι καθορισμένα νὰ ὑπάρχουν καὶ νὰ ἐνεργοῦν, κατὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, σύμφωνα μὲ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς τάξης αὐτῆς καὶ μόνον. Συνεπῶς, ὅταν κάτι μέσα στὴν φύση μᾶς φαίνεται γελοῖο, παράλογο ἢ κακό, αὐτὸ συμβαίνει ἐπειδὴ γνωρίζουμε τὰ πράγματα μόνον ἐν μέρει καὶ ἀγνοοῦμε ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὴν τάξη καὶ συνο-

χή ολόκληρης τῆς φύσης καί θέλουμε τά πάντα νά κινούνται σύμφωνα μέ τίς ἐπιταγές τοῦ λόγου μας. Ὅμως πού ὁ λόγος χαρακτηρίζει κακό, δέν εἶναι κακό ὡς πρός τήν τάξη καί τοὺς νόμους ολόκληρης τῆς φύσης, παρά μόνον ὡς πρός τοὺς νόμους τῆς δικῆς μας φύσης.

[280]

9. Συνεπάγεται, ἐπίσης, ὅτι ἓνας ἄνθρωπος ὑπόκειται στό δίκαιο ἑνός ἄλλου γιά ὅσο διάστημα βρίσκεται ὑπό τήν ἐξουσία κάποιου ἄλλου· καί ὑπόκειται στό δικό του δίκαιο στόν βαθμό πού μπορεί νά ἀποκρούει κάθε βίαιη ἐπίθεση, νά παίρνει ἐκδίκηση κατά τήν κρίση του γιά κάθε ζημία πού ὑφίσταται καί, γενικῶς, νά ζεῖ σύμφωνα μέ τήν ἰδiosisυγκρασία του.

10. Ἐνας ἄνθρωπος ἔχει ἓναν ἄλλον ὑπό τήν ἐξουσία του ὅταν τόν κρατᾶ ἄλυσσοδεμένο· ὅταν τοῦ ἔχει ἀφαιρέσει τά ὄπλα του καί τά μέσα γιά νά αυτοαμυνθεῖ ἢ νά δραπετεύσει· ὅταν τοῦ ἔχει ἐμφυσήσει φόβο· ὅταν τόν ἔχει τόσο πολύ ὑποχρεώσει μέ κάποια εὐεργεσία, ὥστε ὁ εὐεργετημένος νά προτιμᾷ νά ὑποτάσσεται στίς ἐπιθυμίες τοῦ εὐεργέτη παρά στίς δικές του, καί νά ζεῖ ὄχι κατά τήν κρίση του ἀλλά κατά τήν κρίση τοῦ εὐεργέτη. Ὅποιος ἔχει ἓναν ἄλλον στήν ἐξουσία του μέ τόν πρῶτο ἢ τόν δεύτερο τρόπο, ἐξουσιάζει τό σῶμα του ἀλλά ὄχι τήν ψυχή του· μέ τόν τρίτο ὁμως ἢ τόν τέταρτο τρόπο, ἐξουσιάζει τόσο τήν ψυχή ὅσο καί τό σῶμα του, τουλάχιστον γιά ὅσο διάστημα διαρκεῖ ὁ φόβος ἢ ἡ ἐλπίδα: ὄντως, ὅταν τό ἓνα ἢ τό ἄλλο συναίσθημα ἐξαφανιστεῖ, ὁ ἐξουσιάζομενος ὑπόκειται, στό ἐξῆς, στό δικό του δίκαιο.

11. Ἡ ἱκανότητα κρίσης μπορεί ἐπίσης νά ὑπαχθεῖ στό δίκαιο κάποιου ἄλλου, στό μέτρο πού ἡ ψυχή μπορεί νά ἐξαπατηθεῖ ἀπό κάποιον ἄλλον. Κατά συνέπεια, ἡ ψυχή ὑπόκειται ἐξ ὀλοκλήρου στό δικό της δίκαιο ἐφόσον μπορεί νά χρησιμοποιεῖ ὀρθῶς τόν λόγο. Καί μάλιστα, καθῶς ἡ δύναμη τοῦ

ἀνθρώπου πρέπει νά ἐκτιμᾶται ὄχι τόσο ἀπό τήν σωματική ρώμη ὅσο ἀπό τό ψυχικό σθένος, ἔπεται πῶς ὑπόκεινται περισσότερο στό δικό τους δίκαιο ἐκεῖνοι πού διακρίνονται περισσότερο γιά τό λογικό τους καί καθοδηγοῦνται περισσότερο ἀπό τόν λόγο. Γι' αὐτό λοιπόν, ἀποκαλῶ ἀπολύτως ἐλεύθερο ἓναν ἄνθρωπο στό μέτρο πού καθοδηγεῖται ἀπό τόν λόγο, ἐπειδή τότε ἡ δράση του καθορίζεται ἀπό αἰτίες πού μποροῦν νά κατανοηθοῦν πλήρως ἀπό τήν φύση του καί μόνο, ὅσο κι ἂν οἱ αἰτίες αὐτές καθορίζουν τήν δράση του κατά τρόπο ἀναγκαῖο. Πράγματι, ἡ ἐλευθερία (ὅπως δεῖξαμε στήν παράγραφο 7 αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου) δέν αἴρει ἀλλά, ἀντιθέτως, θέτει τήν ἀναγκαιότητα τῆς δράσης.

12. Μιά ὑπόσχεση πρὸς ἓναν τρίτο, μέ τήν ὁποία κάποιος δεσμεύεται μόνον προφορικῶς νά κάνει αὐτό ἢ ἐκεῖνο τό πράγμα, τό ὁποῖο δικαιούται καί νά παραλείψει ἢ ἀντιστρόφως, παραμένει ἰσχυρή μόνο γιά ὅσο διάστημα δέν ἀλλάζει ἡ θέληση τοῦ ὑποσχόμενου. Γιατί ὁποιος ἔχει τήν ἐξουσία νά παραβεῖ τήν ὑπόσχεσή του, στήν πραγματικότητα δέν χάνει τό δίκαιό του: αὐτό πού δίνει εἶναι μόνο λόγια. Ἐάν λοιπόν αὐτός, ὄντας κριτής τοῦ ἑαυτοῦ του δυνάμει τοῦ δικαίου τῆς φύσης, κρίνει, ὀρθῶς ἢ ἐσφαλμένως (διότι τό σφάλμα εἶναι ἀνθρώπινο), πῶς ἡ ὑπόσχεση πού ἔδωσε τοῦ προκαλεῖ περισσότερη ζημία παρά ὄφελος καί ἐκτιμᾷ μέ δική του ἀπόφαση ὅτι πρέπει νά ἀναίρεσει τήν ὑπόσχεσή του, τότε τήν ἀναίρει δυνάμει τοῦ δικαίου τῆς φύσης (βλ. παράγραφο 9 αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου).

13. Ἄν δύο ἄνθρωποι συμφωνήσουν ἀμοιβαίως νά ἐνώσουν [281] τίς δυνάμεις τους, ἔχουν ἀπό κοινοῦ περισσότερη δύναμη καί, κατά συνέπεια, περισσότερο δίκαιο φύσει ἀπ' ὅ,τι ὁ καθένας μόνος του· καί ὅσο περισσότεροι ἐνώσουν ἔτσι τίς δυνάμεις